

УДК 549.892.1 (9)

О.П. БЕЛІЧЕНКО, кандидат геологічних наук
ДГЦУ

Бурштинові шляхи Європи

Стаття знакомит спеціалістів с историей развития торговых путей янтаря в Европе от неолита до раннего Средневековья.

The article introduces experts with a history of amber trade routes in Europe from the Neolithic to the early Middle Ages.

Бурштин – «сонячний камінь», природа обдарувала його неімовірним багатством кольорів – жовті, червонуваті, «медові», бувають хмарні – вони немов затуманені легкими хмарами, зустрічаються камені з дивовижними блакитними і зеленуватими відтінками.

Перші вироби з бурштину почали виготовляти ще в епоху палеоліту. На перших стоянках первісної людини в районі Піренеїв, а також на території сучасної Австрії, Румунії і Моравії знаходили шматки зруйнованого бурштину. На думку істориків, стародавні мисливці, які йшли далеко на північ, переслідуючи мігруючих тварин, підбирали шматочки каменю як дивину. В епоху мезоліту (7000–4500 рр. до н. е.) з'явилися найдавніші об'ємні вироби з бурштину в Північній Європі, в основному це були антропоморфні та зооморфні предмети релігійного культу.

У неоліті (4500–1700 рр. до н. е.) на південному і східному узбережжі Балтійського моря починається масштаб-

Рисунок 1. Фігурка коня (реконструкція), близько 6000 р. до н. е., м. Добігнев (Dobiegniew), Польща [5]

ний збір бурштину, саме там формуються центри його обробки, і бурштин стає предметом міжнародної торгівлі.

Шматки бурштину часто зустрічаються в єгипетських похованнях періоду ранніх династій, а також в Межиріччі. Однак не весь бурштин у тих знахідках за складом відповідає балтійському. Єгиптяни обкурювали гробниці бурштиноподібними місцевими смолами. У Межиріччі також знаходили фігурки не тільки з балтійського бурштину, а й з місцевих смол Близького Сходу.

Більш-менш організована торгівля бурштином виникла близько 3 тисяч років тому. Основними торговими шляхами були водні. «Бурштинових шляхів» налічувалось чимало, але до основних можна віднести п'ять.

Перший – змішаний (водно-сухопутний) починався в гирлі Ельби, каравани йшли до річки Везер (Німеччина), в районі сучасного Падерборна дорога повертала на захід і виходила до Рейну. Через Дуйсбург каравани річкою Рейн слідували в Базель, а звідти сухоходом до річки Рони, через яку потрапляли в Середземне море.

Другий брав початок у Гданській бухті, йшов річками Вісла і Варте, через міста Познань і Вроцлав. Потім через Судетську область та Брно, річкою Мораві і далі Дунаєм до Відня, де бурш-

Рисунок 2. Фігурки людей, 2200 р. до н. е., Юодканте, Кушська затока, Литва [5]

тин вантажили на сухопутний транспорт і везли на узбережжя Адріатичного моря в Аквілею. Мабуть, цей торговий шлях бурштину мав на увазі Пліній Старший, описуючи в останньому томі «Природної історії» подорож римського воїна за бурштином у середині I ст.: «Майже в 600 000 кроках від Корнупта в Паннонії відстоїть той берег Німеччини. Бо цей берег бачив римський воїн, який для закупівлі бурштину посланий був туди від Юліана, що мав під своєю опікою гладіаторів імператора Нерона. Він оглянув цей торг і береги і привіз таку безліч бурштину, що ним були прикрашені ситі, якими обнесена була нижня частина театру для утримання диких звірів. Він привіз найважчу брилу з усіх, вагою в 13 фунтів ... ».

Рисунок 3. Бурштинові маски (реконструкція), близько 600 р. до н. е., етруська культура, Італія [5]

Згаданий Плінієм берег Німеччини – це узбережжя Балтійського моря. Бурштин продавався на вагу золота, зокрема, Пліній Старший згадує у своїх працях, як високо цінувався прозорий бурштин червоного і особливо золотисто-жовтого кольору. Фігурки з такого бурштину можна було обміняти на рослого і сильного раба. Добували його на узбережжі Балтійського моря. Не дивно, що це море як магнітом притягувало до своїх берегів купців стародавньої Фінікії, Греції, Риму.

У Римі бурштин увійшов в ужиток близько 900 р. до н. е. На початку нашої ери в Римі він був настільки популярним, що прийнято говорити про панування тоді «бурштинової моди». Го-

ловним центром з імпорту і переробки бурштину в Римській імперії було місто Аквілея. Особливою популярністю у громадян Риму користувалися персні, прикрашені фігурками Венери або Купідона, а трохи пізніше – жіночими головами зі складними зачісками. Прикрашали римляни бурштином взуття та одяг, з нього робили флакони для пахощів, посудини для вина. А за часів імператора Нерона, як видно з вищенаведеного уривка, бурштином навіть прикрасили амфітеатр для проведення гладіаторських боїв. Зростання інтересу до бурштину характерне для бронзового століття: тепер з нього робили намиста, і, крім того, покращилася техно-

Рисунок 4. Бурштинова статуетка Корі, 520 р. до н. е., Італія [5]

логія, яка дозволяла свердлити більш акуратні отвори в намистинах.

Торгівля бурштином, як й іншим товаром, мала періоди похваллення і спаду. Так у IV ст. до н. е. через низку причин, однією з яких була експансія войовничих кельтів, торговельні зв'язки Римської імперії з Прибалтикою перервалися і відновилися лише в I-II ст. н. е. Однак наприкінці II ст. н. е. через війни римлян об'єм торгівлі бурштином знову різко скоротився і вже ніколи не досягав свого колишнього розквіту.

Третій шлях йшов Віслою, Саном та Дністром і закінчувався біля Чорного моря, таким чином бурштин надходив на ринки Єгипту, Греції та Південної Італії.

Рисунок 5. Виріб з бурштину, 900 р. н. е., околиця м. Вісмару, Німеччина [5]

Четвертий шлях, прокладений наприкінці III – початку IV століття, проходив Невою і через Дніпро зв'язував Балтійське море з римськими колоніями і Візантією.

П'ятий (теж змішаний) водно-сухопутний, довжиною близько 400 км виходив з Балтики річкою Німан, потім каравани волоком переправлялися до приток Дніпра, і далі майже 600 км бурштин плив униз Дніпром до моря. Це був «багатостраждальний і страшний», як називали його історики, шлях «з варяг у греки» (початок X–XIII ст.). Річками бурштин поставлявся за Уральський Камінь, у Прикам'є і далі. Намиста, виготовлені з балтійського бурштину, неодноразово знаходили в могильниках на Камі і в численних монгольських похованнях.

Три останні шляхи пов'язують з появою бурштину на Русі, де не тільки торгували бурштином, а й обробляли

Рисунок 6. Скіфські прикраси з бурштином

його. Залишки майстерень бурштинових виробів були виявлені під час розкопок старої Рязані. Великий інтерес представляє садиба майстра бурштинових справ у Новгороді, де збереглася велика кількість шматків і напівфабрикатів з бурштину, її вік сягає початку XIV ст. У найдавнішій частині Володимира-на-Клязьмі, «Мономаховій горі», було виявлено скупчення бурштину вагою близько 200 кг у підпіллі будинку, імовірно згорілого в пожежі Батиевої навали у 1238 році.

Проте ще Пліній Старший у своїй «Природній історії» згадує про два родовища бурштину в Скіфії: темно-червонуватого в одному місці і воскового в іншому. Про «скіфський бурштин» писали також Геродот і Тацит. Широковідомі і детально описані в літературі археологічні знахідки бурштинових виробів ранньоскіфського часу на території Середнього і Нижнього Дніпра. Багато знахідок зафіксовано в курганах ряду районів Придніпров'я. Крім бурштинових прикрас, у скіфських похованнях Середнього і Нижнього Придніпров'я зустрічаються шматки необробленого бурштину. Крім бурштину, у складі скіфських прикрас незмінно присутні намистини з кістки, скла, склоподібної маси, фаянсу, а також з топазу, гірського кришталю, халцедону, сердолику, агату, гагату, тобто – з коштовних каменів довколишніх районів України.

У перші століття нашої ери відбувався максимальний приплив і збільшення асортименту прикрас з бурштину в античних містах Північного Причорномор'я і значне поширення цих прикрас у пів-

нічні райони України і південну частину Кавказького Причорномор'я. Найбільша концентрація бурштинових виробів спостерігається серед могильників Ольвії та Пантікапея.

Можна припустити, що у скіфські часи племена Середнього Придніпров'я та Полісся широко використовували найдавніший спосіб видобування «скіфського бурштину» за допомогою розчищення бурштинових горизонтів, розкритих ерозією, які виходили на денну поверхню на схилах долин і балок. У той час бурштин-сирець транспортувався з надпорожистої частини Дніпра до прибережних районів Чорного моря річкою Синюсі, яка впадає в Південний Буг, і далі до берегів Дніпровсько-Бузького лиману. Імовірно з прибалтійських родовищ Дністром і Південним Бугом переправляли бурштин-сукциніт, а з Карпатського регіону – інші види викопних смол.

Прикраси із «скіфського бурштину» не поступалися за своєю якістю виробам з балтійського. Вони служили предметом значної на той час торгівлі і входили до реєстру товарів, що вивозяться зі Скіфії в країни античного світу і Близького Сходу. Бурштин охоче купували фінікійські і арабські купці, які з Чорного моря на човнах піднімалися вгору по Дніпру. Цей шлях був значно коротшим і безпечнішим, ніж шлях через суворі, повні загрози, холодні води Атлантики. До того ж торгівля «скіфським бурштином» велася без всяких посередників. Бурштин обмінювали в основному на золото і мідь, вироби із заліза і бронзи, зброю з карбуванням,

тонкі сукна. Пізніше обмін проводився на гроші – монети із золота і срібла, їх часто знаходять під час розкопок уздовж торгових шляхів бурштину.

Після тривалого застою, починаючи з IX ст. – по 40-і роки XIII ст., на території Київської Русі відзначається різке збільшення обсягів кустарного видобутку бурштину, виробництва бурштинових прикрас і торгівлі. За часом це збігається з початком розквіту художньої обробки бурштину в Західній Європі, що відбувався у першій третині XII ст. З місцевого «київського бурштину», який добували на правобережжі Дніпра від Вишгорода до Канева і в Поліссі, виготовляли намиста, натільні хрестики, сережки, оправы для ікон тощо.

У середині XI ст. Київ став одним з найбагатших і найкрасивіших міст Європи і до початку XIII ст. відіграв важливу роль торгового посередника між Північчю і Півднем, Заходом і Сходом, про що свідчать письмові джерела і численні знахідки на його території арабських і візантійських монет, речей іноземного походження. У Києві було виявлено більше десяти спеціалізованих майстерень з виготовлення різних предметів і прикрас з бурштину, зібраного на схилах Дніпра в районах Вишгорода, Нових Петрівців, Ходосівки і нижче за течією до Канева, а також привезеного з Житомирського і Рівненського Полісся. З Полісся в Київ привозили не тільки бурштин. В XI ст. поблизу Овруча почався видобуток пірофіліту, з якого київські майстри-ювеліри виготовляли хрести, медальйони із зображенням святих, ливарні форми й інше.

Рисунок 7. Скіфська чаша з бурштином (Братолюбівський курган, Херсонська обл., Україна)

У Києві на території Михайлівського монастиря археологами розкопана так звана майстерня художника, яка була зруйнована під час монгольської навали. Крім набору звичайних побутових речей та столярних інструментів, були знайдені 14 невеликих глиняних горщиків, заповнених великими шматками бурштину (650 г). Серед них зустрічаються необроблені шматки, заготовки для намиста і натільних хрестиків (деякі з них зіпсовані у процесі виготовлення).

В одному з будинків, згорілих у дні татаро-монгольського розгрому в Києві, а саме у дворі будинку 14 по вулиці

Великій Житомирській «...під північною стінкою в дерев'яній діжці зберігалось 6 кг червоного дніпровського бурштину. Оскільки тут не було ніяких ремісничих інструментів, ні виробів з бурштину, можна вважати, що перед нами житло київського торговця» [4].

Як свідчать археологічні знахідки останніх років [1], у невеликому сільському поселенні Ходосівка (20 км на південь від Києва) часів Київської Русі виявлена майстерня з виготовлення бурштинових прикрас. Тут зібрано понад 300 шматків бурштину, серед яких готові та зіпсовані вироби (заготовки

намистин, натільні хрестики), відходи бурштинового виробництва, сировина, а також предмети, які могли використовувати під час обробки бурштину, а саме – ножі, бруски, свинцеві пластини. У Києві та інших поселеннях Київської Русі готові вироби з бурштину виявлені не тільки в майстернях і складах, а також у складі поховальних комплексів і житлового інвентарю, щоправда, здебільшого в одиничних екземплярах.

Татаро-монгольська навала на багато століть зупинили видобуток і обіг бурштину на території України, який було відновлено тільки у ХХ столітті.

Рисунок 8. Прикраси з майстерні в с. Ходосівка, Київська область

Використана література

1. Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. – 2010. – №1. – С. 112–125.
2. Мацуй В.М., Беличенко Е.П. Добыча, обработка и торговля янтарем от позднего палеолита до Средневековья на территории современной Украины. // Торговые пути янтаря: материалы международной научно-практической конференции, Калининград. – 2011. – С. 43–54.
3. Сребродольский Б.И. Янтарь Украины. – К.: Наукова думка, 1980. – 124 с.
4. Толочко П.П. Исследования на Украине. // Археологические открытия 1967 года. – М.: Наука, 1968. – С. 186–198.
5. Erichson U., Weitschat W. Baltic Amber. – 2008. – Rostock. – 191 p.
6. Kosmowska-Ceranowicz B. Poland. The Story of Amber – Warsaw: Muza Sa, 2006. – 118 p.
7. Kosmowska-Ceranowicz B. Bursztyn w Polsce i na świecie. – 2012. – Warszawa – 299 s.
8. www.amber.com.pl